

Kınalızâde Ali Çelebi'nin Ahlâk-ı Alâî Adlı Eserinde Temeddün Meselesi ve Osmanlı Şehirleşme Ahlâkı

The Issue Of Civilizing And The Ethic Of Ottoman Urbanization In The Kınalızâde Ali Çelebi's "Ahlâk-ı Alâî"

Gökçe Kaçmaz

Özet: Osmanlı açısından şehirleşme sadece teknik bir konu değildir. Bu konu aynı zamanda bir ahlâk meselesidir. Kınalızâde Ali Çelebi, temeddün kavramı etrafında bu konuyu ele alır. Kınalızâde, devrinin önde gelen bilimsel otoriterlerindedir. Ömrünün sonuna doğru yazdığı Ahlâki Alâî, Osmanlı'nın zirvede olduğu bir dönemdeki birikimin sistemleştirilmesidir. Eserin değeri, bize Osmanlı temeddün anlayışı konusunda çıkarsama yapma imkânı vermektedir. Bu çalışmada Ahlâk-i Alâî üzerinden Osmanlı temeddün ahlâkı ele alınmıştır. Elde edilen sonuçlar ile günümüzün Osmanlı şehirciliği savunucularının pratiği tahlil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ahlâk-ı Alâî, Osmanlı İmparatorluğu, Temeddün, Ahlâk.

Abstract: According to Ottoman thought urbanization is not just a technical issue. It is also a moral issue. In Kınalızâde Ali Çelebi, this issue was considered around the concept of temeddün/ to become urbanized. Kınalızâde was one of the leading scientific authoritarians of his era. Towards the end of his life he wrote his best known book called Ahlâk-ı Alâî (Moral Codes of Ali) in which, the experiences of Ottoman Empire at its peak was systematized. The value of the work, gives us the opportunity to make inferences about the moral codes of Ottoman urbanization. In this paper, the Ottoman urbanization ethics was discussed by addressing Alâk-I Alâî. By the results obtained, the practice of contemporary Ottoman urbanization defenders assayed

Key Words: Ahlâk-ı Alâî, Ottoman Empire, Urbanization, Ethics.

Türkiye hızla şehirleşmektedir. Ülkemizde şehirli nüfus hiç olmadığı kadar büyük bir patlama yapmış bulunmaktadır. Özellikle yeni büyükşehir yasasının ardından Türkiye’de şehirli nüfusun toplam nüfusa oranı % 89,8 yükselmiştir. Bu oran, şehirleşme açısından öne çıkan Amerika, Batı ülkeleri ve Japonya gibi ülkelerden bile ortalama 4-5 puan daha yukarda bir orandır.¹ Bu yasa ile kırsal kesimde yaşayan pek çok insan -şehirleşme deneyimi yaşamamasına ve talep etmemesine rağmen- şehir sınırlarına alınmıştır. Bu durum, sosyolojimizin şehirleşmeyi, toplumlararası ilişkilerden şehir ahlakına kadar geniş bir perspektife ele almasını geçmişten çok daha fazla zorunlu kılmaktadır.

Türkiye’de şehir ve şehirleşme tartışmalarının eksikliğine tanık olunmuş değildir. Siyasetçilerden gazetecilere ülkemizde herkes doğuştan şehir plancısı/sosyoloğu olduğu izlenimini vermektedir. Türkiye’deki sıkıntı konunun tartışılmış bir biçimde ve sadece belli teknik özellikler açısından ele alınmasıdır. Örneğin bir binadaki dairelerin cumbaya benzer yapı öğelerine sahip olması, kubbeli bir mekânın inşa edilmesi ya da bir kemerin ardında ondan habersiz beton kütlelerin bulunması bile bazı çevrelerde, söz konusu binanın çağdaş Osmanlı ya da Türk-İslam mimarisinin günümüze taşınmış örneği olarak tasvir edilmesine yetmektedir. Oysa Osmanlı şehirciliği teknik ve sosyal özellikleri ile bir bütündür. Osmanlı’da şehirleşmenin belli bir ahlâkı vardır. Bu makalenin konusu olan temeddün aynı zamanda Osmanlılar açısından ahlâki bir meseledir.

Bu açıdan Kınalızâde Ali Çelebi’nin Ahlâk-ı Alâî adlı eseri bize değerli veriler sunmaktadır. Zira eser imparatorluk kimliğinin sistemleştiği klasik döneme ait bir eserdir. Bu dönem Osmanlı’nın kültür-sanat, felsefe, mimari, bilim, tıp ve askeri açıdan pek çok zirve isminin yaşadığı bir dönemdir. Ebu Suud, Hayreddin Paşa, Mimar Sinan, Piri Reis, Fuzulî, Bakî, Ruhî, Matrakçı Nasuh, Nakşî Bey, Nakkaş Osman, Kâtib Çelebi, Lütfü Abdullah, Hasan Paşa, Cerrah İbrahim, Tamburi Hacı Kasım ve daha pek çok kendi dallarında zirveye çıkmış ismin Kınalızâ-

¹ Ünsal Bekdemir, Sinan Kocaman, Suat Polat, “Yeni Büyükşehir Yasası Sonrasında Türkiye’de Şehir Nüfusu ve Şehir Yerleşmeleri”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, cilt: 19, sayı: 32, 2014, s. 277-278.

de'nin çağdaşı olması, onun yaşadığı dönemin Türk medeniyeti açısından parlaklığını gösterir. Ali Çelebi, Osmanlı yüksek bürokratlarından. Osmanlı'nın dünya üzerinde elde ettiği konumun sürdürülmesinden yanadır. Bu eser, idareye yönelik belli uyarılırla birlikte o döneme kadar elde edilen birikimin sistemleştirilmesidir. Elde edilen bilgi ve birikimin, gelecek nesiller tarafından işlenmesi için kuramsal hale getirilmesidir. Bunu gerçekleştiren Kınalızâde'nin, yaşadığı devirde bilimsel yetkinliği teslim edilmiş bir otorite olması ve Katib Çelebi'nin onu, dünyaya ender gelen Türk bilim adamlarından biri olarak tasvir etmesi bir rastlantı değildir.²

Ali Çelebi'nin yaşadığı dönem Osmanlı'da tasavvufun³ medreselere girdiği dönemdir. Medreselerin tasavvuf tarafından ele geçirilmeye başlandığı bu dönemde⁴ o, Çivizâde'den ders almıştır. Çivizâde, Mevlana-İbn-i Arabî düşüncesine ve tasavvufa karşı tavır almış; bu ekolleri İslam dışı kabul etmiş bir bilim adamıdır. Çivizâde, çevresinde kibirsiz ve faziletli bir kimse olarak tanınan bir bilgin ve bürokrat olmuştur.⁵ Bununla birlikte tavizsiz tutumundan dolayı şeyhülislamlığı sadece 3 yıl sürmüştür ve bu görevden tarikatların ayak oyunları sayesinde azledilmiştir. Kınalızâde, şeyhülislamlıktan azledilen ve dönemin kudretli şeyhülislamı Ebu Suud ile tartışmalara giren Çivizâde'nin asistanı/muidi olur. Bu durum onun mimlenmesine sebep olmuştur. Müderrisliğe atanması geciktirilmiştir. Eserleri ile birlikte Ebu Suud'un karşısına dikilinceye kadar kendisinin dışlanmasına engel olamamıştır. Bilimsel-felsefi yetkinliği ve cesareti, Kanuni tarafından çokça desteklenen Ebu Suud'un şeyhülislam olduğu bir dönemde onun kazaskerliğe kadar yükselmesini sağlamıştır. Bir başka deyişle yetenekleri, birikimi ve cesareti sayesinde kariyerinde gidebileceği en son noktaya kadar gitmiş, fakat ömrü vefa etmediğinden şeyhülislam olamamıştır. Ahlâk-ı Alâî, 1563 yılında, imparatorluğun zirvesi Kanuni döneminde kalem alınmıştır.⁶ Eserin iki cilt halinde Latinceye çevrildiği de bilinmektedir.⁷ Bu eser, imparatorluk yıkılın-

² Hasan Aksoy, "Kınalızâde Ali Efendi", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, cilt: 25, s. 417.

³ Osmanlı'nın dünya egemenliği siyaseti ile örtüşmeyen, pasifist; "Gnostizm-Zerdüştlük-Paganizm-Panteizm" bileşkesi Kur'an dışı bir din anlayışının Arapça kelimelerle İslamlaştırılması çabaları da diyebiliriz... Bu durum mefkûresizleşmeye ve zaman içinde Batı hamlelerine karşı fikirsizleşmeye ve karşılık veremeye yol açmıştır. Bu mesele başka bir çalışmada ayrıca izah edilmeye ihtiyaç duymaktadır.

⁴ Enderun'a Fususu'l Hikem ve Tehafütü'l Felafise başlıklı neoplatonik metinler II. Mehmet zamanında girmiştir. Kanuni döneminde ise eğitim sisteminin tasavvufa teslim edilmeye başlanmasından bahsedilebilir.

⁵ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, cilt: 4, İstanbul, 1996, s. 344-345.

⁶ Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, haz. Mustafa Koç, Klasik Yayınları, İstanbul, 2007, s. 4-12.

⁷ Ahmet Kahraman, "Ahlâk-ı Alâî", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, cilt: 2, s.15.

caya kadar medreselerde başvuru kitabı olarak okutulmuştur.⁸ Diğer bir deyişle hem eser, hem de yazarının Osmanlı düşünce, siyaset ve eğitim hayatı açısından önemi büyüktür. Yazar, statüko ile sorunlar yaşamasına rağmen bilimsel yetkinliği ile kendini kabul ettirebilmiştir. Eserin değeri ve yazarın kıfayeti, bu eser üzerinden bize Osmanlı şehirçilik ahlâkı hakkında çıkarsamalar yapmamıza izin vermektedir.

Temeddün kabaca şehir dizmek, şehirleşmek anlamındadır. Temeddün, Osmanlı kültürünün aynası olarak değerlendirilir.⁹ Kınalızâde'nin bunu bir ahlâk konusu olarak ele alması boşuna değildir. Konunun "*Fasl-ı evvel insânın temeddü-ne ihtiyacı ve bu fennin şerefi beyanındadır*" başlığı altında kamuoyuna sunulması, Osmanlı'daki ahlâk anlayışının kapsayıcılığını göstermesi açısından da önemlidir.¹⁰ Ali Çelebi, insanların tabiatları itibarıyla zayıf canlılar olduğuna vurgu yapmaktadır. İnsanlar, yaşamak için birçok şeye ihtiyaç duymaktadırlar. Uyku, elbise, cinsellik gibi zorunlu olarak karşılanması gereken ihtiyaçlar örüntüsü içinde hayatta kalmak zorundadırlar. Ayrıca hayvanlardan farklı olarak insana tabiiatta hiçbir şey hazırda verilmemektedir. İnsan, en temel gıdası olan ekmek için bile ekmek, biçmek, öğütmek ve pişirmek gibi pek çok iş yapmak zorundadır.¹¹ Fakat tüm bu işleri kendi başına halletmesi de ihtiyaçları tarafından sınırlandırıldığından mümkün olamamaktadır. İnsanların, kendi başlarına yaşayabilmek için bütün meslekleri öğrenebilmesi kabil değildir. Şöyle ki; "*ömründe bir kişi bir veyâ iki hırfet tahsil ede ve ol hırfet ü sınıâ'tlar âlâtâ muhtâcdır. Anları işlemek dahi bir hırfettir. Hâlbuki bu sınıâ'tları tahsil edinceye gıdâyâ, libâsa muhtâcdır. Pes zâhir oldu ki insan ictimâ'a gâyet muhtâc imiş ki her biri bir sınıâ't ihtiyâr edip anı işleyip kendiye lâzım olacak mikdârdan artığını âhere isâl ede.*"¹² İnsan kendi başına bir cevherdir. Kendisinden başka bir şeyin parçası ya da aleti değildir. O; konuşan, bedenli, yetişen/büyüyen, duygulu, kendi iradesi ile hareket edebilen bir havyandır. Çocuk yapmak için bile bir erkek ile dişinin birleşmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Aynı zamanda hayvanlardan farklı olarak aklını kullanan, aklını kullanmak suretiyle ayırt edebilen seçkin bir varlıktır. Bu özellikleri yüzünden "*insânın levâzımı kendi tahsiline muhtaç oldu, pes ictimâ'ları -ki, temeddün andan ibârettir- zarûrî ve birbirlerine mu'âvenetleri lâzımdır, zîrâ bir kişi levâzımına müstakil olamaz.*"¹³ Bir başka deyişle bir yandan seçkin özelliklere sahip olan, diğer

⁸ Yusuf Ünal, "Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâi Adlı Eseri", çevrimiçi: <http://www.aksitarih.com/kinalizade-ali-efendi-ve-ahlak-i-alai-adli-eseri.html>, 24 Kasım 2014.

⁹ Turan Açık, "Mahalle ve Camii: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mahalle Tipleri Hakkında Trabzon Üzerinden Bir Değerlendirme", *OTAM*, sayı: 35, 2014, s. 4-5.

¹⁰ Günümüzde ahlâkın zina, içki, kadın giyim ve davranışları ile sınırlı bir algıdan ibaret olduğu düşünüldüğünde Osmanlı kavrayışının genişliği daha da iyi anlaşılmaktadır.

¹¹ Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâi*, s. 327-328.

¹² A.g.e., s. 412.

¹³ A.g.e., s. 409-411.

yandan en basit ihtiyaçlarını bile karşılamak konusunda birbirlerinin yardımına muhtaç olan insanlar, - tek başlarına yaşayamayacaklarından- toplum yaşamına zorunlu olarak geçmek ve şehirler dizmek/şehirleşmek ve bu şekilde yaşamak zorundadırlar.¹⁴

Fakat insan topluluklarının şehirleşme çabası her zaman aynı neticeyi vermektedir. Kınalızâde, iki farklı şehirleşme üslubu olduğunu dile getirir. Bunlar faziletli ve reziletli şehirleridir. Bu ikisini ayıran temel ölçüt ise şudur: “*Medîne-i fazıla oldur ki anda olan temeddün ü ictimâ’nın sebebi hayrât u mesâllih ola. Ve medîne-i gayr-ı fâzıla oldur ki sebab-i temeddün şürûr ü mefâsid ola.*”¹⁵ Kınalızâde açısından erdemli bir şekilde şehirleşmenin yolu birdir. Yöneticilerin, devlet erkânının, ileri gelenlerin milleti yönetim biçimi ile faziletli şehir olunur. Yöneticilerin milletlerine yardımcı ve koruyucu olmaları bir yana aynı zamanda şehrin kuruluş gayesi de önemlidir. İnsanlar hayır/iyilik üzerine bir araya gelmiş olmalıdırlar. Fikir ve eylem birliği içinde olmaları gerekmektedir.¹⁶

Fikir ve eylem birliği içindeki insanların hayırlı bir amaç uğruna bir araya gelmeleri yeterli değildir. Şehirleşme için her biri kendi çıkarının peşinde koşan bireylerinden oluşan toplum, kolayca ifsat olabilir ve adaletsizlik toplumu egemenliği altına alabilir. Bir araya gelmek, toplum olmak önemlidir. Fakat bu cemaatleşmenin/birlikte yaşama iradesi göstermenin ardından mekânı örgütlemek de gereklidir. Bunu mümkün hale getirecek yol/tedbir ise ahlâkî bir tutum¹⁷/siyasettir. Bu siyasete en büyük siyaset anlamında “*siyâset-i uzmâ*” denir. “*Ve bu siyâset hâsıl olmaz illâ üç nesne ile nitekim sâbıkan işaret olunmuştur: Birisi nâmûs-ı şâri’, biri hâkim-i mâni’, birisi dînâr-ı nâfi’dir.*” İlahi kanunların doğrudan Allah tarafından uygulanmadığı ortadadır. Bunu yöneticinin yapması gerekmektedir. Bu yüzden Allah’ın yeryüzündeki gölgesi olma görevi onlara yüklenmiştir. Yönetici sadece kuralları uygulamakla mükellef değildir. Bir başka yetkinliğe daha ihti-

¹⁴ Biz, insanların toplum olarak şehirlerde örgütlenmesini bir zorunluluk değil bir seçim olarak görüyoruz. Zira insanlar, temel ihtiyaçlarını şehir genişliğinde değil, daha darlaştırılmış örgütlenmelerle de karşılayabilirlerdi. Nitekim tarih bu tür örgütlenmelere şahittir. Bu bağlamda uygarlaşma/şehirleşme maruz kalınan çevre koşulların ürettiği sorunlara karşı insanlar tarafından verilmiş cevaplar arasında bir seçenektir; zorunluluk değildir. Birçok Müslüman bilgin gibi Aristoteles, Platon, Plotinus’un ve aslında kabaca Yunan/Pagan felsefesinin etkisinde kalan Kınalızâde’nin toplum örgütlenmesi seçimini zorunlu sayması bizi şaşırtmamaktadır.

¹⁵ Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, s. 451.

¹⁶ A.g.e., s. 451-52.

¹⁷ İslamiyet manevi ile maddi olanı birbirinden ayırmaz. Kur’an’a göre din; bütün bir hayata yön verici olmak üzere kulun seçip benimsediği düşünce ve eylem dizgesi, yaşama biçimi, yasa, ilke, düzen anlamındadır. Bu anlamda, kişi yasa koruyucu ve yaşama biçimini belirleyici en yüksek otorite olarak kimi tanıyor, kendini en çok kime bağlı hissediyorsa, onun ‘din’ini benimsemiş sayılır. Dolayısıyla İslam’da din-siyaset-ahlâk, dünyevi/uhrevi ayrımı değil, iç içe geçmişliği, bütünleşmesi vardır.

yacı vardır. O da yeni koşullarla karşılaştığında bu koşullara uygun, sorunları çözen yasalar yapabilme yeterliliğidir. Bu yasalar, “*makbûl ü müsta’mel*”¹⁸ olmalıdır. Aynı zamanda büyük siyasetin yönetilmesi için sağlam bir iktisadi zemine de ihtiyaç bulunmaktadır. İktisadi sistem meşru kazanç üzerine bina edilmelidir.¹⁹

Kamu düzeninin doğru bir şekilde yürütmesi ancak medeni faziletlerle sahip yöneticiler ile gerçekleşebilir. Yönetici, halk sayesinde makam sahibi olduğunu bilerek ihtiyaç sahiplerini gözetir, korur. İktidarın dayanağı olan halka da zulüm ederek öldürmez, haksız yere cana kıymaz.²⁰ Yöneticinin etrafındakilere ve halka karşı güzel sözlü olması, etrafına erdemli kimseler toplaması, ihtiyaç sahiplerini koruması, hatalara karşı kınayıcı değil, yapıcı bir üslup geliştirmesi, tamahkâr olmaması ve bu tür insanlardan sakınması, düşmanlıklar üretmemesi gibi birçok erdeme sahip olması beklenir.²¹ Hukuk, felsefe, tarih, edebiyat, belagat gibi bilimlerle muvaffak olmaksızın toplumu yönetmeye çalışmak beyhudedir. Zira bilimsel bilgiden yoksunlukla devlet yönetilemez.²² Tarih zulümle kimsenin abad olmadığını yazmaktadır. Zulmeden toplumların arkası kesilmektedir.²³ Zaten insanların dertlerini dert edinmeyen/bunlara çözüm aramak yerine onlara yük olan hükümdara adam demek bile yakışık almaz. “(İtidalden yoksun ve zulümle tanınan hükümdarların) isimleri mütevekkil ve resmleri müte’ekkildir, zira kendiler halka nef’resân olmayıp, halktan müntefi’ ve ‘Hayru’n – nâsi men yenfe’u’n -nâse’ ve ‘el -Kâsibu habîbullahi” ism ü resmi anlardan mürtefi’dir.”²⁴ Bir başka deyişle bu tür hükümdarlar, insanlıktan nasibini almamış, kimseye faydası olmayan, kendi işini göremeyen yiyici kimselerdir. Adil yasalar ve güçlendirilmiş bir devlet yönetimi olmazsa toplumu bir arada tutan bir düzen kurulamaz. Fakat sadece bu yeterli değildir. İkinci bir husus daha vardır. Bu da “tarîk-i mahabbettir. Ve bu tarik havâs u efrâd ve a’yân u âhâdâ mahsûstur.”²⁵ Halkın geneli gibi yönetimin de muhabbete dayalı ilişkiler geliştirmesi gerekmektedir. Zira bir ilişkilerin muhabbet üzerine kurulduğu bir toplumda, insanlar sevgi besledikleri kimselerin hakkını gasp etmeyeceğinden adaleti sağlamaya da ihtiyaç kalmayacaktır.²⁶ Zira adalet, toplumun kendi iradesinde/bilincinde tecelli edecektir.

Diğer bir husus da hayırlı kazanç meselesidir. “... Künc-i gâr ve kull-i kûhsârda inziva vü i’tizal etmekten halk içinde kâsib ve kesb-i hayr, nef’i gayr etmege râğib olmak

¹⁸ Geçmişten o güne gelen meşru/akla uygun, toplumun doğasıyla çatışmayan ve Kur’an ile çelişmeyen emirler...

¹⁹ Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, s. 413.

²⁰ A.g.e., s. 483.

²¹ A.g.e., s. 508-519.

²² A.g.e., s. 154.

²³ A.g.e., s. 413-416.

²⁴ A.g.e., s. 416.

²⁵ A.g.e., s. 419.

²⁶ A.g.e., s. 419.

evlâ vü efdal imiş"²⁷ diyen Kınalızâde, Hıristiyanların ruhbanlık yaparak geri kaldığını, Müslümanların hayırlı kazanç elde etmesini ve bunu diğerleriyle paylaşmasının gerekliliğini izah eder. "*Ru'us-i cibâl ve mağâralarda ve sahrâlarda mütefferid olmak mürride muzırrdır*"²⁸ der. Halkın genelinin bu tür faaliyetlerde bulunması temeddünü imkânsızlaştırdığı gibi bu tür bir şehir yaşamının faydasından çok zararı bulunmaktadır. Zira insanlar toplum içinde birbirleriyle karşılıklı medeni ilişkiler geliştirmedikçe adaletin sağlanması ve zulmün def edilmesi mümkün değildir.²⁹ Bu tavrıyla Kınalızâde, geniş halk kesimleri için ahlâkı ruhbanlıkta değil, çalışmada, bir arada yardımlaşarak yaşamda aramayı tavsiye etmektedir.

Hakkıyla kazanç dört şekilde elde edilebilir: ticaret, zanaat, ziraat ve emaret/ idarecilikle ve "... *kesbde üç şart lâzımdır: Evvelkisi cevr ü zulmden ihtirâz etmek, ikincisi âr u şenârdan ictinab etmek, üçüncüsü denâ'et ü zilletten ihtirâs kılmak*"³⁰ Şehirde herkes kendi işini yapmalıdır. Hemşeriler, toplum kesimleri birbiriyle yardımlaşmalıdır. Örneğin idareciler ticarete atılmamalıdır. Zira bu durum, ticaretle hayatını kazananları işsiz bırakacaktır. Bilim adamlarından idarecilere, çiftçilerden tüccarlara her meslek grubu kendi meslektaşları ile dayanışma içinde olmalıdır. Daha sonra erdem ve hayırla şehrin bayındırlığının sağlanması için hepsinin birbiriyle dayanışması istenmiştir.³¹ Ahmakların kazancını doğru değerlendiremediğini ifade eden Ali Çelebi, üreten insanı öne çıkarır. Ona göre üreten insanın elinin nasırı, dalavereci, üçkâğıtçı kimseleri rahatsız eden, törpüleyen bir unsurdur.³² Kınalızâde, kazancı geniş kitleler arasında dağıtmak varken bunu istismar edenlerin idam edilmesi ya da sürgüne gönderilmesi gerektiğini ifade etmektedir.³³

Bu ahlâktan doğan şehir ise Osmanlı şehridir. Osmanlı, eski çağlardan bu yana şehirleşmenin en yoğun olduğu bölgelerde egemenlik kurarak bir imparatorluk haline gelmiştir. Yakındoğu, Balkanlar, Anadolu ve Kuzey Afrika, birçok medeniyetin şehirlerine ev sahipliği yapmaktadır. Osmanlı idaresi ile birlikte bu şehirler ve bu bölgeler yeni gelişmelere maruz kalmış; mimari tarzı, kurumları ve sosyal-iktisadi yapısı açısından kendine özgü yeni bir şehir türü ortaya çıkmıştır.³⁴ Osmanlı şehrinin egemen öğeleri; cami, bedesten, imaretler, saray ya da idari birimlerin toplandığı *kal'*adır.³⁵ Osmanlı şehri, ne Arap şehrine³⁶, ne Orta As-

²⁷ A.g.e., s. 417.

²⁸ A.g.e., s. 418.

²⁹ A.g.e., s. 418.

³⁰ A.g.e., s. 335-336.

³¹ A.g.e., s. 486.

³² A.g.e., s. 337.

³³ A.g.e., s. 459.

³⁴ Fatma Acun, "Osmanlı Şehirlerinde Devlet ve Sivil Toplum", *Sivil Toplum*, 3(10), 2005, s. 53.

³⁵ Özer Ergenç, "Mimar Sinan'ın Yaşadığı Dönemdeki Osmanlı-Türk Kenti Hakkında Kısa Bilgiler", *Mimarlık*, cilt: 82, sayı: 5-6, s. 23.

³⁶ Arap şehri, pek çok kaynaktan Batı sosyolojisinden ilhamla İslam şehri olarak tanımlanmaktadır. İslam'ı Araplarla özdeşleştirmek XIX. yüzyıl Batı dünya egemenliğinin Müslümanları

ya'daki Türk şehrine, ne Pers, ne de Bizans şehrine benzemektedir. Her ne kadar bu şehir örneklerinin her birinden belli ölçülerde miras almış/deneyimlerinden istifade etmiş olsa da Osmanlı, doğu dünya egemenliğini temsil eden ve özgünlüğü ile tanımlanması gereken Türk şehrinin kurucusudur.

Osmanlı şehri, Batı sosyolojisinin kavramlarıyla anlaşılabilir. Batı şehirciliği açısından Osmanlı şehri; plansız, durağan, karmaşık, düzensiz, kültür ve gelecekte yoksun bir görüntü sergilemektedir.³⁷ Batı, toplum olaylarını teknik açıdan açıklamaktadır. Teknik, Batı'nın üstün olduğu bir alandır ve tüm dünyayı kendi üstünlüğü üzerinden okumaktadır. Batı'da ahlâk, teknikten ve gelişmeden bağımsız bir konudur. İslam'da ise öne çıkan kavram salih ameldir. Salih amel, bir insanın ve bir toplumun tüm fiillerini kuşatan bir kavramdır. Ayrıca doğrudan iman ile ilgilidir.³⁸ Bir başka deyişle Müslüman bir zihinde siyasetten gündelik hayata toplum olayları birbirinden bağımsız sınıflandırılmaz. Hayatın tüm alanları birbiriyle ilişkili olarak açıklanır/tasavvur edilir. Toplum, devlete karşı kendini bağımsız sınıflar olarak mevzilendirmez. Her ne kadar idare, idare ettiklerine belli ölçüde yabancılaşmış olsa da toplum devletle, devlet de toplumla çıkar birliği içindedir. Bu yapı, Batı tarihinin sembolü haline gelmiş bulunan sınıf çatışmalarının Osmanlı'da yaşanmamış olmasının sebeplerinden biridir. Zira aynı yapı, Ayandon Köyü'nde doğan bir çocuğun sadrazam olmasına imkân tanıyacak kadar da geçirendir. Edebâli'nin "insanı yaşat ki, devlet yaşasın!" düsturu Osmanlı yönetim-toplum ilişkisinin özlüce ifade edilmesinden başka bir şey değildir. Dolayısıyla iki medeniyetin hayata bakışlarında temel bir ayrılık bulunmaktadır. Osmanlı'nın, Batı açısından teknik bir mesele olarak görülen temeddünü, teknik ayrıntılara ek olarak bir de ahlâk konusu olarak okuması ve siyaset-i uzma ile temellendirmesi boşuna değildir.

Batı'dan farklı olarak Osmanlı şehirlerinin kuruluşu ve mevcut şehirlerin geliştirilmesi devlet eliyle olmuştur. Günümüzün en büyük Avrupa şehirleri XV

bölmek ve emperyalizme karşı dirençlerini kırmak adına takındığı bir tutumdur. Türklerin İslam'a katkılarını gözden kaçırmak ve dünya egemenliğini tecrübe etmiş Türkler ile diğer Müslüman ulusların arasındaki bağı kopartmak amaçlanmaktadır. Gerçek şu ki; Arap şehri ne kadar İslam ise Osmanlı/Türk şehri de o kadar İslam'dır. İslam'ı her hangi bir dönemin ve ulusun pratiği ile kayıtlamak Türk sosyologlarının düşmemesi gereken bir hatadır.

³⁷ Nagehan Üstündağ, "Osmanlı'da 'Şehir' ve Şehri Geliştiren Unsurlardan Biri Olarak Ayanlar: Vidin ve Rusçuk Örneği (18. Yüzyıl)", *Türkiyat Araştırmaları*, sayı: 2, Bahar 2005, s. 152-155. Karmaşıklıkla durağanlığı aynı anda zikredebilmek Batı zihninin karışıklığından olsa gerektir.

³⁸ Ömer Aydın, *Kur'an'ı Kerim'de İman-Ahlak İlişkisi*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2007. Eserin yazısından bağımsız olarak bize göre Kur'an'da kavramsal olarak ahlâk kelimesi geçmemektedir. Kur'an 68/4'te geçen "huluk" kelimesinin ahlâk olarak değil, karakter olarak çevrilmesi gerekmektedir. Ki, kelimenin sözlük anlamı da zaten budur. Ne var ki; bu meselenin tartışılması ayrı bir yazının konusudur.

ve XVI. yüzyılda küçük yerleşim yerleriydi.³⁹ Bunlar, Batı'nın Osmanlı'nın etrafında dolanarak, yeni ticaret yollarının keşfi ile birlikte hızla büyümeye başladı. Büyümelerini tetikleyen temel etken ticaretti. Osmanlı şehirleri ise devletin öncülük ettiği *siyâset-i uzma* dayalı olarak büyümüş ve gelişmiştir. Ali Çelebi'nin eserinde yönetim kadrolarına hitap etmesi de açıklamasını burada bulmaktadır. Kınalızâde'nin de işaret ettiği üzere şehir fazilet üzerine kurulmalıdır. Batı sosyolojisi ile açıklanamayan sokak sistemi, çıkmaz sokaklar, mahalle mezarlıkları ve şehrin mekân tasavvurunun mahalleler üzerinden kurulması bu durumun yansımalarıdır. Örneğin çıkmaz sokaklar, Osmanlı şehrinin önemli bir elemanı haline gelmiştir. Yapılan araştırmalar, çıkmaz sokaklar sayesinde Osmanlı'da alt-yapı yatırımlarının % 30 oranında azaldığını göstermektedir. Bu da şehrin imarında tasarrufa verilen önemi göstermektedir. Ayrıca çıkmaz sokakların, çocukların şehirle ilişkisini düzenlemeye büyük katkılar sağladığı da görülmektedir. Genel olarak etrafında 3-5 veya 8 ev bulunan bir ortam sağlayan çıkmaz sokak, çocukların güvenli sosyalleşme ortamıdır. Bu ortamda Ali Çelebi'nin işaret ettiği muhabbete dayalı bir ortamdır. Çocuk yaşta kişinin şehirle temas kurmasını, diğer insanlarla sosyalleşmesini, komşuluk ilişkilerini, diğer insanlara karşı sorumluluklarını anlamasını sağlamaktadır. Çıkmaz sokağın olmadığı bir ortamda çocuk, doğrudan şehrin vahşi ortamına itilmekte ya da demir salıncaklı küçük parklarda sosyalleşebilmektedir. Bu anlamda çıkmaz sokak, şehir tasarımının çocukları dikkate alarak hayata geçirilmesini ifade etmektedir.⁴⁰ Çıkmaz sokakların mahalleleri kuşatmasının bir diğer nedeni de aile mahremiyetinin korunmasıdır.⁴¹ Daha da ötesinde şehrin bizatihi kendisi Osmanlı'da aile masumiyeti ve mahremiyeti çevresinde gelişen bir mimari karakter ortaya koymaktadır.⁴² Sokakların ve üzerindeki yerleşim düzeninin farklılığı ise şehrin yeknesaklığa düşmekten kurtarmaktadır. Konut inşasında görev alan kalfalar, ev yaparken temel standartları dikkate alıyorlardı. Günümüzdeki gibi kalın hacimli yönetmelikler yoktu. Fakat herkesin vakıf olabileceği, basit ve anlaşılır temel prensipler vardı. Bunlar depreme dayanıklılık, berraklık, sadelik, kullanılacak yapı elemanları, kat sınırlaması vb. prensiplerdi. Zengin bir ailenin konağında da, mahalle bekçisinin evinde de aynı depreme dayanıklı hafif malzeme ve yapı stilleri ile karşılaşılıyordu. Fakat bununla birlikte konut inşasında –fakir ya da zengin ayırt edilmeksizin- ailenin ihtiyaçları göz önüne alınıyordu. Yörenin iklimine göre rüzgâr alması

³⁹ Fatma Acun, "Osmanlı Şehirlerinde Devlet ve Sivil Toplum," s. 55.

⁴⁰ Turgut Cansever, "Osmanlı Şehir ve Devlet Yönetimini Biçimlendiren İlkelerden Modern Devletin Çıkaracağı Dersler (Yönetmek Yerine Yönlendirmek)", *İslami Araştırmalar Dergisi*, cilt: 12, sayı: 3-4, 1999, s. 221.

⁴¹ Alpaslan Aliağaoğlu, "Afyon'da Şehir Morfolojisinin İki Unsuru: Cadde-Sokak Sistemi ve Konutlar", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 1(2), 2003, s. 66.

⁴² İsmail Doğan, "Korumacılığın Geleneksel Kent Kültüründen Çıkarması Gereken Dersler", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, cilt: 35, sayı: 1-2, 2002, s. 16.

gereken odalar, pencerelerin yer alması gereken duvarlar, pencerelerin etraftaki yapılarla uyumu, parselin topografyasının sağladığı imkânlar, binanın duruşunun aile mahremiyetini korumasına kadar birçok ölçüt evin inşasında etkili oluyordu. Sistem, araziye göre belli bir taban alanına izin veriyor ve 3 kattan yüksek bina yapımını yasaklıyordu. Konutlar, arazinin ruhuna uygun bir şekilde inşa ediliyordu. Mahallenin ortak toplumsal-kültürel mekânlarını gölgeleyecek yapılaşmaya müsaade edilmiyordu. Herkes tarafından bilinen yapı ilkeleriyle kalfanın, kültürel dokuyu bozacak bir inşaatı tamamlamasına izin vermiyordu. Zira mahalle sakinleri toplumsal kültür haline gelmiş bu prensiplerden haberdardı ve aykırı yapılaşmaya karşı duruş sergiliyorlardı. Lonca sisteminin de bu tür girişimlere izin vermemesi sayesinde Osmanlı şehirleri kimlik sahibi şehirlere dönüşüyordu.⁴³ Mezarlıkların konumlandırılması da şehrin kültürel-dini yaşamını biçimlendirmek açısından önemliydi. Osmanlı şehrinde, Batı'da olduğu gibi mezarlıklar sabit ev sahiplerinin mülkü olmayıp, şehrin içinde konumlandırılmıştı.⁴⁴ Böylece geniş kitlelere, ölüm ve sonrasında gelecek olan hesap günü hatırlatılarak ahlâki davranışların sürekliliğinin sağlanmasına çalışılmıştı. Bütün bunların da gösterdiği üzere Osmanlı şehri, ahlâki temelleri olan ya da özünde ahlâk anlayışı taşıyan bir siyaset üzerinden, kendi doğallığı içinde gelişmektedir. Yaşayarak büyümektedir. Masa başında basmakalıp, soğuk bir planlamanın ürünü değildir. Şehrin fiziksel, kültürel ve sosyal yapılanmasının, özel hayatın mahremiyetine duyulan saygı ile birlikte sosyal ilişkilerin gelişmesine de imkân sağlayan bir şekilde gelişmesi boşuna değildir.

Osmanlı'da temeddün ahlâkını tamamlayan kurumların başında vakıfların geldiğini söylemek abartılı olmayacaktır. Vakıflar kamu yarına çalışan kuruluşlardı. Baştan beri sürekli devletin sıkı denetimi altındaydılar. Günümüzde belediye hizmeti olarak tanımlanan işleri yapmaktaydılar. Başta padişah ve ailesi olmak üzere varlıklı kişiler tarafından kurulurlardı. Nitelik ve kaynakları açısından her zaman özel hukuk içinde yer aldılar. Bununla birlikte zamanla yönetsel bir kimlik kazanarak kamu tüzel kişiliğine dönüşmüşlerdi.⁴⁵ Vakıfların yaptıkları hizmetlerin Osmanlı şehirleşmesini yerini en somut bir şekilde gösteren şehir ögesi külliyelelerdir. Külliyeleler, Osmanlı şehrinin sosyokültürel yaşamına yön vermekteydiler. Külliyeleler, Türk şehrinin sosyal yaşamının ve mimarisinin biçimlenmesinde önemli bir yer tutmaktaydı. Sağlıktan eğitime, misafirhanelerden sosyal yardım kuruluşlarına kadar geniş bir alanda hizmet vermekteydiler. Dükkânlar, çarşılar, hanlar, hamamlar, değirmenler, boyahaneler gibi gelir getirici ve üretici

⁴³ Turgut Cansever, "Osmanlı Şehir ve Devlet Yönetimini Biçimlendiren İlkelere Modern Devletin Çıkaracağı Dersler", s. 218-223.

⁴⁴ Nagehan Üstündağ, "Osmanlı'da 'Şehir' ve Şehri Geliştiren Unsurlardan Biri Olarak Ayanlar: Vidin ve Rusçuk Örneği (18. Yüzyıl)", s. 153.

⁴⁵ Muzaffer Sencer, "Tanzimat'a Kadar Osmanlı Yönetim Sistemi", *Amme İdaresi Dergisi*, cilt: 17, sayı: 2, 1984, s. 22-31.

birimlerin işletilmesi de külliye çatısı altında gerçekleşmekteydi.⁴⁶ Bu ahlâkın şekillendirdiği diğer bir kurum da loncadır. Loncalar, devletin koyduğu kurallara bağlı çalışırlardı. Üretim kalite ve hacmi denetim altındaydı. Yöneticileri meslek grubu ustaları tarafından oybirliği ile seçilirdi. Kadı siciline işlenen bu seçimlerin garantörü de devlet olmuş olurdu. Lonca yöneticileri devlet desteği almak için idare ile ilişkileri sıkı tutmaya çalışırdı. Devlet ise işsizliğe tedbir almak amacıyla vurgunculuk, istifçilik gibi yolsuzlukların önünü alırdı. Üretimin önce ülke içi ihtiyaçları karşılama adına ihracatı sınırlardı.⁴⁷

Kabaca ele aldığımız bu tablo, Kınalızâde'nin tanımladığı temeddün ahlâkının Osmanlı şehrindeki görüntüsüdür. Bu görüntünün birçok çarpıcı unsuru bulunmaktadır. Örneğin şehrin yapay bir biçimde rant alanları üzerinden büyümesi söz konusu değildir. Aksine şehrin organik gelişimi öncelenir. Toplum, adil ve herkes tarafından anlaşılır kurallar üzerinden örgütlenmektedir. Fakat asıl öncelenen muhabbet ve mahremiyettir. Osmanlı şehri bunu yansıtır. Devletin her alanda denetimi vardır. Osmanlı'da günümüzdeki gibi bir sivil toplum yoktur. Aksine toplum, gönüllü bir şekilde ticaretten çalışma hayatına, aile yaşantısına kadar devlet ile birlikte hareket etmeyi kendi mizacı haline getirmiştir. Buna karşılık devlette bunaltıcı bir denetim ağı kurmamış, toplumun ve onların meydana getirdiği kurumların otokontrollerini desteklemiştir. Hakkıyla kazanç esas alınmıştır. Yolsuzlukla, istifçilikle mücadelenin ötesinde esnafın "ben siftah yaptım komşumdan al" düsturunu ahlâk haline getirmesi, devletin kendi vatandaşının ihtiyacı karşılanmadan getirisi ne olursa olsun ihracata izin vermemesi, kalitesiz üretimin suç sayılması, toplumun ürettiği artı değerın vakıflar aracılığıyla yeneden geniş kitlelerin hizmetine sunulması gibi tutumlar boşuna değildir. Gerçek anlamda bir devlet-toplum birlikteliğidir. Üretenin kazandığı, alını terleyen hakını aldığı bir düzenin pratiğidir.

Kuşkusuz Ali Çelebi'nin metninin zaman içinde geliştirilmesi gerekirdi. Bu yapılmadı. Günümüzde Osmanlı mirasından beslendiklerini iddia edenlerin de böyle bir işi gerçekleştirebilecekleri kuşkuludur. Zira Romanları asansörle eve at çıkartmak mecburiyetinde bırakan, binlerce kişinin yaşadığı fakat kimsenin birbirini tanımadığı, yoldan geçenın meşidine giremeyeceği güvenli sitelerin bu anlayışın yeniden diriltilmesi olduğunu söylemek oldukça zor görünmektedir. Bir örnek binaların bulunduğu yüzlerce metrelik bulvarlar ve tıpkıbasım ara sokakları ile yeni şehirleşme üslubunun biçimsel olarak bile geçmişini yansıtmadığı ortadadır. Yine yatak odalarının pencereleri birbirine bakan, ailenin değil, bir bekârın bile ihtiyacını karşılayamayan 1+0, 1+1 daireler ile doldurulmuş gökdenlerin bir ahlâk meselesi olarak telakki edilen temeddünü ihya ettiğini ifade

⁴⁶ Fatma Acun, "Osmanlı Şehirlerinde Devlet ve Sivil Toplum", s. 56.

⁴⁷ Bülent Çelik, "Osmanlı Lonca Sistemi İçinde Yamaklık Olgusu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 36, 2004, s. 63.

edemeyiz. Yüksek duvarlarla çevirili, ancak ziyaretçi kartıyla girilebilen, belli gelir seviyesine sahip kitlelerin yaşadığı sitelerin muhabbeti değil, gettolaşmayı, yabancılaşmayı, mikro - ideolojikleşmeyi temsil ettiği aşikârdır. Köksüz bir mimariyi, mefkûresi olmayan bir anlayışı yansıtan beton yığınlarının, geçmişin zengin - fakir ve hatta Müslim-gayrimüslimini bir arada yaşatan mahalleleri ile özdeşleştirmek mümkün değildir. Geçmişin 6-7 asır ayakta kalan ahşap-karkas konutlarıyla birkaç on senede malzeme yorgunluğuna yenik düşen betonarme yapılarının aynı teknik, ahlâki hassasiyet ve bilgi ile yapıldığını söylemek ise ancak insan zekâsına hakaret etmek anlamına gelecektir. Mahremiyet ve muhabbeti ayaklar altına alan bir yaşam tarzının dayatılmasını ise olsa olsa Osmanlı gerçeğini amuda kalkarak okumuş olmanın ya da konu hakkında hiçbir şey bilmiyor olmanın neticesidir.

Genel olarak bu yozlaşmanın suçlusu olarak köylülük öne çıkarılmaktadır. Türk sosyolojisi açısından aydın-köylü çatışması eski bir başlıktır. Romanlarımızdan monografilerimize konu pek çok defa gündeme getirilmiştir Bunun nedeni olarak Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişin açıklanmasındaki bazı zorlukların aşılması, ümmeti millete dönüştürmenin yollarının aranması ya da göçlerle birlikte şehirlerdeki yozlaşmanın izahı gösterilebilir. Fakat biz, günümüz koşullarında temeddün ahlâkından uzaklaşmamızın açıklamasını köylülükte olmadığı iddiasındayız. Birincisi toplumumuzun örgütlenme şeklinin toplumlar arası ilişkilerdeki konumumuzdan bağımsız olmayışıdır. Batı dünya egemenliğinin dayattığı ilişkilere bu denli mahkûm bir siyaset yürütürken, vitrinleri bile olmayan bedestenler inşa etmemiz, mahremiyeti temel alan mahalleler kurmamız mümkün değildir. Kendimizi kayıtladığımız siyaset ile ters düşmektedir.

İç dinamikler açısından bakıldığında da sorun köylülük kaynaklı değildir. Biz, sorunu "kısır zihinlilik" olarak tanımlıyoruz. Kısır zihinlilik; darlaştırılmış ilişkilere hapsolmuş, bu ilişkileri aşacak yeteneğe sahip olmayan ve çok sınırlı bir yaşam deneyimi ile dünyayı algılamaya çalışan kesimlerin özelliğidir. Bu kesimler, adeta bir sürü gibi yaşamakta ve kendi çevrelerine de yaşam tarzlarını dayatarak ayakta kalabilmektedirler. Bilgiden ziyade karizmatik liderlik etrafında toplanarak motive olurlar. Meselelerin künhüne varamadıklarından ancak yüzeysel olarak onlardan haberdar olabilirler. Dolayısıyla sorun çözme yeteneklerini geliştirmek yerine kaba kuvvetle sorunu geçici bir süreliğine hasıraltı etmeyi tercih ederler. Doğrudan karşı olduklarını ifade ettikleri siyasetlerin fakında bile olmadan hizmetçisi haline getirilebilirler. Böylesi darlaştırılmış ilişkiler içindeki kimselerin bir medeniyet tasavvur etmesi ya da geçmiş medeniyetlerin deneyimlerini tahlil edip, bunlardan ders çıkarması tarihin yazdığı bir şey değildir. Bu yüzden de alışveriş merkezlerini bedestenlerle, sivil toplum olduğunu vakıfla, mahalleyi beton yığınlarından oluşan lüks sitelerle karıştırmalarında şaşkıncı bir yan yoktur.